

Т. Рамазанов^{1*} , А.М. Садық¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: take_kzz@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ДИАЛОГ: ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аннотация. Мақала көркем шығарма мәтініндегі диалогтің құрылымы мен атқаратын қызметіне арналған. Адам мінезінің сан алуан, әр қилы сипаты бар. Әр адам өзін қоршаған ортаға өз мінезімен танылады. Көркем шығармада да кейіпкер оқырман есінде сыртқы түр-келбетімен қатар мінезімен сақталады. Көркем шығарма мәтініндегі кейіпкер мінезі әртүрлі. Сондықтан да кейіпкер мінезі сипатына қарай жағымды не жағымсыз, ұнамды не ұнамсыз әсер қалдырады. Мақалада кейіпкер мінезінің сипаттары сараланып, диалог арқылы нақтыланады.

Зерттеу жұмысында көркем шығарма мәтініндегі диалогтің құрылымы анықталады. Көркем шығарма мәтініндегі диалог құрылымын күрделі синтаксистік тұтастық деуге болады. Оның диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кіріспе сынды бөліктерден құралып, бұл бөліктер мағыналық, құрылымдық және интонациялық жағынан өзара тығыз байланысты екеніне көз жеткізілді.

Көркем шығармадағы диалог құрылымында ремарканың қызметі ерекше. Ремарка айтылған пікірдің кімдікі екенін, қандай мақсатпен, қандай жағдайда, қалай айтылғанын білдіруі оның ең қарапайым және алғашқы қызметі боп саналады. Ремарка арқылы сөз иелерінің түрлі қимыл-қозғалыстары, түрі, бет-әлпеті, сол арқылы адамның ішкі көңіл дүниесі ашылады. Сонымен қатар ремарка автор пікірін, көзқарасын білдіреді. Диалог құрылымында ремарканың қайталану құбылысы мысалдар арқылы дәйектеледі.

Көркем шығарма мәтініндегі диалогтің қызметі – *диалог-әңгіме, диалог-әзіл, диалог-талас, диалог-мінездеу* сынды диалогтің түрлері арқылы беріліп, кейіпкерлердің ішкі болмысы, кескін-келбеті, басқа кейіпкерге көзқарасы, мінезі айқын танылады. Мақалада диалогтің атқаратын қызметі мысалдар арқылы талданады. Диалог құрылымындағы қайталаулардың өзіндік орны бар. Бұл жазушының стильдік ерекшелігін танытады. Мақалада қайталаулар, сілтеме сөзбен (реплика) олардың арасындағы байланыстар кейіпкердің ерекше характерін, сөйлеу тіліндегі өзіндік өрнегін көрсететіні айтылады.

Зерттеу жұмысында шетелдік және отандық тіл біліміндегі диалогті қатысымға байланысты зерттеу еңбектері басшылыққа алынды. Мақалада әдеби туындыларда сөйлеу актісі лингвистикалық тұрғыдан өңделген және кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті сөйлеу әдебіне сай болып, тілдің коммуникативті бірліктері ұлттық-мәдени аспектіде анық байқалатынын ескере отырып, мәнмәтіндік және прагматикалық сараптама үшін сипаттамалық әдіс, диалогтік сөйлесімдердің қызметі мен құрылымын сараптауда құрылымдық-семантикалық әдіс қолданылды.

Тірек сөздер: автор, кейіпкер, диалог, сілтеме сөз, ремарка.

Т. Рамазанов^{1*}, А.М. Садық¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
*e-mail: take_kzz@mail.ru

ДИАЛОГ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ

Аннотация. Статья посвящена структуре и функции диалога в тексте художественного произведения. Человеческий характер имеет множество различных характеристик. Каждый человек познается по своему характеру. В художественном произведении персонаж остается в памяти читателя вместе со своей внешностью и характером. Характер персонажа в тексте литературного произведения бывает разным. Именно поэтому характер персонажа оставляет положительное или отрицательное, приятное или неприятное впечатление. В статье черты характера дифференцируются и уточняются через диалоги.

В исследовательской работе определяется структура диалога в тексте художественного произведения. Структуру диалога в тексте художественного произведения можно назвать сложным синтаксическим единством. Он состоит из таких частей, как диалоговое вступление, диалог, авторское вступление, и эти части тесно связаны друг с другом по смыслу, структуре и интонации. Функция ремарки в структуре диалога в художественном произведении особенная. Считается, что самой простой и первой функцией ремарки является выражение того, чье это мнение, с какой целью, при каких обстоятельствах и как оно было высказано. Через ремарку раскрываются различные движения, взгляды, лица говорящих, раскрывая тем самым внутренний мир человека. В то же время ремарка выражает авторское мнение и его точку зрения. Феномен повторения ремарк в структуре диалога иллюстрируется примерами.

Функцию диалога в тексте художественного произведения представляют такие виды диалога, как *диалог-рассказ, диалог-юмор, диалог-спор, диалог-характеристика*, а также внутренний характер персонажей, внешний вид, отношение к другим персонажам и характер четко опознается. Функция диалога анализируется в статье на примерах. Повторы в структуре диалога также имеют свое место. В этом проявляются стилистические особенности писателя. В

статье говорится, что повторы, опорные слова (реплики) и связи между ними показывают особый характер персонажа, его собственное выражение в разговорной речи.

В основу исследовательской работы были положены исследования, связанные с диалоговым участием в обучении иностранному и отечественному языкам. В статье использован описательный метод для контекстно-прагматической экспертизы, структурно-семантический метод для анализа функции и структуры диалогических разговоров, учитывая, что в литературных произведениях речевой акт лингвистически обработан и речевой акт персонажей соответствует речевой этике, коммуникативные единицы языка четко выражены в национально-культурном аспекте.

Ключевые слова: автор, персонаж, диалог, опорное слово, ремарка.

T. Ramazanov^{1*}, A. Sadyk¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhshtan

*e-mail: take_kzz@mail.ru

DIALOGUE IN A LITERARY TEXT: STRUCTURE AND FUNCTIONS

Abstract. The paper is dedicated to the structure and function of dialogue in the text of a work of fiction. The human traits have many different characteristics. Each person is known by his/her own character. In a work of fiction, a character remains in the reader's memory along with his appearance and character. The character of every personage in the text of a literary work can be different. That is why the character of the personage leaves a positive or negative, pleasant or unpleasant impression. In the paper, character traits are differentiated and clarified through dialogues.

The research paper defines that the structure of the dialogue in the text of a work of art can be called a complex syntactic unity. It consists of such parts as a dialogue introduction, a dialogue, and an author's introduction, and these parts are closely related to each other in meaning, structure, and intonation. The function of the remark in the structure of the dialogue in the artwork is special. It is believed that the simplest and first function of a remark is to express whose opinion it is, for what purpose, under what circumstances, and how it was expressed. Through the remark, various movements, views, and faces of the speakers are revealed, thereby revealing the inner world of a person. At the same time, the remark expresses the author's opinion and his/her point of view. The phenomenon of repeating remarks in the structure of the dialogue is illustrated by examples. The function of dialogue in the text of a work of fiction is represented by such types of dialogue as *dialogue-story*, *dialogue-humor*, *dialogue-dispute*, *dialogue-characteristic*, as well as the internal character of the personages, appearance, attitude to other characters, and the character is clearly identified. The function of the dialogue is analyzed in the paper using examples. Repetitions in the structure of the dialogue also have their place. This shows the stylistic features of the writer. The paper says that repetitions, reference words (replicas), and the connections between them show the special traits of the character, his/her own expression in colloquial speech.

The research work was based on studies related to dialogue participation in teaching foreign languages and mother tongues. The study takes into account the fact that in literary works the speech act is linguistically analyzed and the speech act of the characters corresponds to speech ethics, the communicative units of the language are clearly expressed in the national-cultural aspect. A descriptive method is used for context-pragmatic analysis, a structural-semantic method – for analyzing the function and structure of dialogical conversations.

Keywords: author, character, dialogue, reference word, remark.

Кіріспе

Кез келген тілде сөйлейтін халықтың өзіне тән тарихы, мәдениеті, өркениеті, қоғамда орын алушы барлық өзгеріс пен жаңалық атаулының бәрі халықтың тілінде көрініс табады. Себебі, тіл – халықтың рухани және материалдық мәдениетінің, тарихының, бүкіл болмыс-бітімінің жарқын айнасы. Сондықтан да В.Гумбольдттің: «Халықтың тілі барда оның рухы бар, халықтың рухы барда оның тілі бар, ал өзіме осыларға тең келетін нәрсені елестету өте қиын» деген пікірі осы тұжырымды негіздейді (Гумбольд, 1985: 32).

Дегенмен, бұл тіл, мәдениет, өркениет арасындағы тура және толық сәйкестілік бар деген сөз емес. Мәдениет пен өркениет, тілдік факторлардың дамуы, қызметі, мәні қоғамдық деңгейден алып қарағанда біркелкі емес. Ал тіл – өзіне тиісті заңдылықтарға сүйене отырып, пайда болып дамитын формалар жүйесі. Осыған орай тілдің ұлттық, мәдени ерекшелігі сөз мағынасының өн бойында көрініс табады.

Өз тілдік байлығымыздан ұлттық тәрбиеміз бен мәдениетімізде ұрпақты кішілік пен кісілік, ізгілік пен игілік, ерлік пен намыс рухында тәрбиелеуге ерекше мән берілгенін көреміз. Оның көрінісі ұлттық рухани мәдениетіміздің қайнар бұлағы боп саналатын көнетүркілік жазбалар мен эпостардан бастап, елдің тарихы, мәдениетін суреттейтін туындыларда көркем тілмен өріліп бейнеленіп отырған.

Қазіргі лингвистиканың басты ерекшелігі тіл иесінің қолданысындағы тілдің жүйелік және құрылымдық жағына емес, қатынас құралы ретіндегі қызметіне бағытталуымен сипатталады. Тілді тек тілдік бірліктер мен олардың өзара байланысының қатаң құрылымды жүйесі деп түсінуге болмайды, ол, ең алдымен, қатысым құралы.

Қазіргі кезеңдегі тіл ғылымы прагматикалық лингвистика мен сөйлеу әрекеті теориясының әсерімен ауызша және жазбаша қатысымның мәселелеріне қызығушылық танытып отыр. Күннен күнге тілдің қарым-қатынас қызметі жеке тілдік бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатыны нақтыланып келеді. Осылармен байланысты тілдің әртүрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктері, сөйлеудің коммуникативті түрлері, прагматикалық мақсаты, сөйлеу актілері теориясы, сөйлесімдер мен мәтіндердің коммуникативті-прагматикалық категорияларының өзектілігі артып отыр.

Көркем шығарманың антропоцентрикалық негізі бар. Көркем шығарманы жарыққа шығарушы – автор. Автор бір мезгілде көркем суреттің объектісі де субъектісі де бола алады. Көркем шығармадағы басты тұлға – кейіпкер. Кейіпкерсіз, адамсыз ешбір көркем шығарма болмақ емес. Көркем туындыдағы оқиғалар мен түрлі қақтығыстар, әлеуметтік жағдайлар және т.б. жайттар тек кейіпкер төңірегіне шоғырланып, содан тарайды. Көркем шығарма кейіпкерлері өзіндік тұлғасымен, сөз саптау мәнерімен, әрқайсысы өзінше бейнемен оқушы есінде қалады. Көркем шығармадағы кейіпкердің мінезі, жай-күйі, қимылы, басқа кейіпкермен қарым-қатынасы, образдың семантикасы диалог арқылы оқырманға жол тартады. Көркем шығарманың бейнелі қызметі диалогтік мәнмәтінде айқындалады.

Кейіпкер болмысын, мінез-құлқын айқын танытатын тілдік тәсіл – диалог. Диалогке қатысты еңбектерді топтастыра қарасақ, зерттеудің үш бағытта жүргенін аңғаруға болады:

- ✓ диалог пен монологты салыстыру;
- ✓ ауызша диалог пен көркем диалогті салыстыру;
- ✓ белгілі бір автор шығармасындағы диалогтік дискурстың сипаты (Г.Сәрсек, 1998: 11).

Осы үш түрлі бағытта жүргізілген зерттеулер арқылы көркем шығарма мәтіндегі диалогтік дискурстың өзіндік табиғаты ашылып, ерекшеліктері талданып келеді.

Біз аталған мақаламызда көркем шығарма мәтіндеріндегі диалогтің құрылымын анықтап, адам образын жасаудағы рөлі мен коммуниканттың тұлғалық сипатын танытудағы диалогтің қызметін саралауға талпынамыз.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының тілдік материалын көркем шығармалардан алынған диалогтік дискурстар құрайды. Әдеби туындыларда сөйлеу актісі лингвистикалық тұрғыдан өңделген және кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті сөйлеу әдебіне сай болып, тілдің коммуникативті бірліктері ұлттық-мәдени аспектіде анық байқалатынын ескере отырып, мәнмәтіндік және прагматикалық сараптама үшін сипаттамалық әдіс, диалогтік сөйлесімдердің мазмұны мен құрамын сараптауда құрылымдық-семантикалық әдіс басшылыққа алынды.

Әдебиетке шолу

Диалог – өзара тілдесу негізінде ауызша сөйлесу формасына жататын, сөйлеу қарқынын үнемдеп пайдалану принципінен туған қарым-қатынастың алғашқы табиғи түрі. Демек, оның генетикалық негізі ауызекі сөйлеу тілінен бастау алады. Диалог тілдік коммуникацияның бейвербалды құралдары арқылы (интонация, им, ишара) да беріліп, ақпараттық толық жағдайы дискурс аясында қамтамасыз етіледі. Бейвербалды құралдар диалогке қатысып отырған екі жақтың эмоциясы мен сезімін жеткізудегі таптырмас құрал болып табылады. Диалог арқылы сөйлеудің өзіндік ерекшелігі сөйлеу формасының тағы бір түрі – монологтік сөйлеумен салыстырғанда айқын көрінеді.

Диалог пен монолог – сөйлеудің формалары. Диалог пен монологтің айырмашылығы, олардың өзіндік сипаттамасы Г.Винокур, Л.Щерба, В.Виноградов еңбектерінде сөз болды. Диалог – кемінде екі адамның өзара сөйлесуі, пікір алысуы. Диалогтағы пікірлер бірінен-бірі туындап жатады. Диалогтағы сөйлеу басқа біреулердің, екінші бір сөйлеушінің пікіріне тәуелді. Монологте мұндай тәуелділік жоқ. Монологтік сөйлеу жауап алу, жауап беру сынды мақсаттарды қажет етпейді. Монолог – адамның еркімен болатын көлемді сөз кестесі. Диалог пен монологтің айырмашылығын Т.Винокур төмендегіше сипаттайды: «Диалогтік сөйлеу қарым-қатынасының

ерекше функционалды-стилистикалық формасы ретінде анықтауға болады: сөйлеуді алмастыратын екі немесе бірнеше қатысушының болуы; оның әрбір құрамдас бөлігі реплика болған кезде сөйлеу қарқынының жылдам болуы; репликалардың салыстырмалы қысқалығы; репликалар ішіндегі құрылымдардың нақтылығы мен эллиптикасы. Монологиялық сөйлеу диалогке тікелей қарама-қарсы құбылыс ретінде кері қасиеттерге ие: бірден жауап беруге арналмаған мәлімдеменің біржақты сипаты; сөйлеудің логикалық құрылымының ұзақтығын, байланысын алдын-ала ойластырудың болуы. Сонымен қатар, диалог пен монолог тақырыптың әртүрлі болуымен, талқылаудың әртүрлі шеңберде өтуімен де ерекшеленуі мүмкін» (Винокур, 2005: 67).

Диалогті зерттеу мәселесі сөйлесу формасын *таным мен қарым-қатынастың* әдісі ретінде қарастырған Сократтың еңбектерінен бастау алады. Платон мен Аристотельден бастап диалог қарым-қатынас формасы ретінде танымал жанр ғана емес, сонымен қатар тұлғаның әлеуметтік мәртебесін, оның психологиясы мен мінез-құлқын, ойлау логикасын және ойды білдірудің тілдік құралдарын зерттеу көзі болып табылады.

Диалог теориясының негізін орыс ғалымдары Л.Л.Якубинский, Л.В.Щерба, Н.Ю.Шедова, М.М.Бахтин және т.б. қаласа, оның философиялық өзектілігі К.Ясперстің, Ф.Эблердің еңбектерінде көрсетіледі. Соның ішінде құрылымдық-семантикалық аспектіде Л.Л.Якубинский, А.К.Соловьева, И.Н.Борисова, прагматикалық аспектіде С.Г.Ильенко, Е.В.Подучева, функционалды аспектіде Т.Г.Винокур, стилистикалық аспектіде В.Виноградов, Б.А.Ларин және т.б. зерттеді.

XX ғасырдың орта шенінен бастап, диалог лингвистикалық зерттеулердің ғана емес, психолінгвистика, мәдениеттаным, философия, сөйлеу актілерінің теориясы, тіл мәдениеті, лингвостилистика ғылымдары да тілдік қарым-қатынасты зерттеу барысында диалогке жүгінді.

Сөйлеу өмірден бөлінбейді, ол адам қызметінің бөлігі ретінде танылады. Диалогтік сөйлеу – белгілі бір жағдайда коммуниканттардың қарым-қатынасы кезінде пайда болатын сөйлеу әрекетінің процесі және оның нәтижесі, яғни мәтін. Тек диалогте ғана тілдің бар болмысы толық ашылады. Диалогті тұтастай және диалогтік тілдің бірліктері ретінде қарастырғанда да, зерттеушілер алдымен оның коммуникативтік позициясынан гөрі мазмұндық, құрылымдық, грамматикалық ерекшеліктеріне база назар аударады.

Ал XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жедел дамыған лингвистикалық прагматика диалогтің коммуникативтік қырларын, коммуникативтік үдерістегі адресат пен адресанттың бір-біріне өзара әрекеттерін, әсерін жан-жақты талдауға күш салды.

Сондай-ақ, лингвопрагматикалық зерттеулерде коммуниканттар мінездерінің әрқайсысының диапозоны, тілдік бірліктердің түрлері мен мәнері, тілдік қарым-қатынастың жанры кеңінен қарастырылды.

Орыс тіл білімінде диалогтік тілді ең алғаш психолінгвистикалық және әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарастырған ғалым Л.Якубинский болды. Ғалым диалогтік тілдің құрылымдық жүйесін, адресат пен адресанттың жалпы ортақ ұқсастықтарының базасы болатын коммуникацияның вербалды құралдарының ролін және т.б. мәселелерді қарастырады (Якубинский, 2002: 38).

Диалогтің құрылымын қарастырған М.Бахтиннің «біздің өміріміз табиғаты бойынша диалогте. Өмір сүру дегеніміз – диалогке қатысу» деген тұжырымы диалогті зерттеудің өзектілігін аңғартады. Диалогтік қатынастар композициялық түрде көрсетілген диалогтің репликалары арасындағы қатынастан әлдеқайда кең құбылыс, бұл адамның бүкіл сөйлеуіне және адам өмірінің барлық көзқарастары мен көріністеріне, жалпы мағынасы мен мағынасы бар барлық нәрсеге енетін әмбебап құбылыс екендігін атап өтеді. Ғалым диалогтің модустық және диктумдық екі негізгі элементін атап өтеді. Модустық элементі субъектінің мазмұнға қарым-қатынасын көрсетсе, диктумдық элементі ойдың негізгі мазмұнын білдіреді дейді (Бахтин, 2012: 97).

Сондай-ақ диалогтік тілді орыс ғалымы А.Соловьева да ұзақ жылдар бойы зерттеп, оның мынадай мәселелеріне назар аударады. Ғалым диалогтің семантикалық түрлілігін көрсетуде, белгілі бір ортақ тұжырымдарға сүйенетін лингвистикалық ерекшеліктерін айқындайтын мүмкіндігін бөліп көрсетіп, диалогтің құрылымдық-семантикалық табиғатына назар аударады. Бұл ретте диалогтің түрлерінің қысқаша және жиынтық жалпы ерекшелігін айқындау, сөйлеу

ағынындағы диалог түрлерінің синтаксистік моделін қарастыру, репликалар түзіліміне назар аудару сөйлеудің интеллектуалдық негізін көрсетеді. Бұған қоса, диалогтік тілге кешенді талдау жасау кезінде прагматикалық, лингвистикалық және т.б. ерекшеліктеріне назар аудару жөн деп есептейді. Ғалым көркем шығарма негізінде диалогтің *диалогтік тартыс*, *диалог-тартыс*, *диалог-талас*, *диалог арқылы түсіндіру*, *қостау диалогы* түрлерін анықтап, аталған диалог түрлерінің көркем шығарма мәтініндегі мазмұндық қызметін саралайды (А.Соловьева, 2015: 108).

Қазақ тілтанымында диалог туралы алғаш рет А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов зерттеулерінде айтылғаны белгілі. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде: «Шығарманың мазмұны қай түрде айтылса, сол түрі шығару түрі деп айтылады. Шығармадағы мазмұн төрт түрде айтылады: жай сөйлеу түрде, сөйлестірген түрде, қат түрінде, аралас түрде», - деп диалогті шығарма мазмұнына қарай жіктеп, «сөйлестіру» деп береді (Байтұрсынұлы, 2022: 134). Ал, М.Әуезов диалогті «әңгімелестіру» деп берсе (М.Серғалиев, 1994:87), профессор Қ.Жұмалиев «Әдебиет теориясы» еңбегінде диалогті драмалық шығармалардың негізгі құралы, бұл жанрда адам образы диалог арқылы жасалатындығына тоқталып, ғылыми сараптаулар жасайды (Қ.Жұмалиев, 2010:65). Академик З.Қабдоловтың «Сөз өнерінде» теориялық зерттеулерінде диалогтің қызметі әдебиеттің өзге көркемдік амал-тәсілдерімен сабақтаса нақты талданады (Классикалық зерттеулер, 2013: 148).

Диалогтің кейіпкер болмысын танытудағы қызметі Б.Майтанов зерттеулерінде әдеби талдау тұрғысынан беріледі. Кейіпкер сөзі көркем шығармадағы психологизмді ұтымды бере алатын амал ретінде қарастырылады. «Терең психологизмнің дәлдігі, сенімділігі үшін диалогтің идеялық-көркемдік функциясы монолог сияқты үлкен. Диалог – белгілі бір сәтте адам мінезінің, сезімдері мен күйлерінің аспектілерін тапқыр және ұтымды, қысқаша және мазмұнды бейнелеудегі ерекше тәсіл», - деп атап көрсетеді (Б.Майтанов, 1991:20).

Тіл ғылымында М.Балақаев, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, М.Серғалиев, Х.Кәрімов, Б.Шалабай және т.б. еңбектерінде «кейіпкер тілі» – диалогтің шығарма өзегіндегі қызметі мен бірқатар ерекшеліктері жөнінде маңызды тұжырымдар түйінделген.

Шығарманың басқа да құрылымдық элементтері сияқты диалогтің да қалыптасу, даму баспалдағы бар. Е.Жанпейісов кейіпкер сөзінің қалыптасу, даму мәселесін жалпы көркем проза тілінің пайда болуымен, қалыптасуымен тығыз байланысты қарастырады. «1920-30 жылдардағы алғашқы прозалық шығармаларда «кейіпкер тілінің жасандылығы» байқалады. Диалогтің екі не одан да көп көп бірнеше адам қатынасқан түрі жиі қолданылған. Бұл кездегі көркем прозада *диалог-әңгіме* өте жиі жұмсалған. *Диалог-әңгіме* – сюжеттің кейіпкер аузымен дамытылуы» (Жанпейісов, 1968: 174). Ғалым кейіпкер сөзінің алғашқы қалыптасу кезеңін, даму сатысын сол кездегі көркем шығармалар негізінде талдап көрсетеді.

Ғалым М.Серғалиев зерттеулерінде диалогтің кейіпкер бейнесін, оның мінездемесін жасаушы қызметі қазақ жазушыларының шығармалары негізінде талданып, ашылады. Қаһарманның дүниетанымы, басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасы, сырт тұлғасы, ортасы, табиғат көріністері сынды көптеген шығарманың көркемдік қуатын арттыратын компоненттерді атай келе, ғалым: «Қандай туындының да негізгі тірегі, басты арқауы адам екені ежелден мәлім. Сондықтан адамның ой-түйсігі, мінез-қылығы, сөзі және олардың арасындағы үйлесімділік, сәйкестік әлгі аталған компоненттердің ішіндегі жетекшісі болса керек», – деп, диалогтің қызметін айрықша белгілейді (Серғалиев, 1995: 195). Адам кез келген шығарманың тірегі, негізгі тірегі екені бұрыннан белгілі. Демек, олардың арасындағы ойлар, мінез-құлық, сөйлеу және үйлесімділік, сәйкестік осы компоненттердің арасында көшбасшы болуы мүмкін.

Диалог табиғатына арналған тілтанымдық зерттеулер қатарына ауызекі және көркем шығарма мәтініндегі диалогтің лексикалық, синтаксистік, стилистикалық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындаған А.Айтбенбетова, орыс және қазақ тілі материалдары негізінде психолингвистикалық, этнолингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық факторлар арқылы салғастыра зерттеген Г.Иманғалиева, драмалық шығармалардың тіліндегі диалогтік сөйлеудің, диалогтік тілдің ерекшеліктері таныған ғалым А.Тымболова және т.б. еңбектерінің маңызы жоғары.

Диалогтік тіл – репликалардан тұратын, ұдайы қабылдаулар арқылы әсер ететін тілдік қызметте белсенді рөл атқаратын сөйлеудің түрі. Репликаларға қатысты Д.Б. Абыдқаримова және

Ж.Қаңлыбаева еңбектері диалогтегі репликалардың мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерін айқындайды.

Нәтижелер және талқылау

Көркем шығарма мәтіндегі үйлесімді диалог – нақты диалогтік нысандардың кең таралған түрі. Бұларға фатикалық қызметпен бірге, поэтикалық қызмет те тән. Көркем диалогтарда күнделікті өмірдегі диалогқа қарағанда тілдің ақпараттық қызметі анық көрініс табатын күрделілігімен айқындалады. Себебі мұнда, біріншіден, диалогті автор аяқастынан құрамайды, ол шығармашылықтың жемісінен туады; екіншіден, кез келген көркем шығармадағы кейіпкерлер арасында болатын тілдік акт диалог құрылымын дамытуға және сол шығармадағы басқа диалогтермен іліктесуге міндетті болады. Сонымен бірге кейіпкерлердің сөзінде эпикалық, сипаттаушылық, характерологиялық және басқа да қасиеттердің көрініс табуына жол ашады.

Көркем шығармалардағы кейіпкерлердің мінез-құлқын ашуда, болмысын анықтап, таным-түсінігін аңғаруда бедерлі, бейнелі сөздің маңызы аса зор. Кейіпкер мінезіне қатысты диалогтерге зер салғанда оның құрылымы мен құрамын ажырамас бірлікте қарастырған жөн.

Көркем туындыда автор баяндауы жетекші орын алады. Бірақ белгілі бір тұстарда жазушы кейіпкерлерінің сөзіне, ойлауына, яғни субъективті көзқарастарын байқатуына жол береді. Авторлық баяндаудан диалогке, диалогтен авторлық баяндауға көшу бірден болатын құбылыс емес. Диалог авторлық баяндаумен тығыз байланысты болады. Бұл байланыс тек мағыналық жағынан ғана емес, сонымен бірге құрылымы жағынан да келеді. Құрылым жағынан авторлық баяндау мен диалог арасындағы жақындық «түсініктемеден», кейіпкердің сөзінен, «сілтеме сөз» (реплика) түрлерінен, қайталаулардан, ремарка мен репликаның ішкі құрылымдық ерекшеліктерінен көрінеді. Мұндай тығыз байланыстылық диалог құрылымын кеңінен алғанда анық байқалады. Диалогтің да мәнмәтінге ену және ажырау шегі бар.

Көркем шығармаларда диалог көп ретте бірден кейіпкерлердің «сілтеме сөздерінен» (репликаларынан) басталмайды. Ең алдымен автор диалогке жағдай жасайды. Өңгімеге қатысушы кейіпкерлердің аты-жөні, көңіл-күйі, сөйлесу орны, мезгілі, диалогке өзек болып отырған тақырып жайында мағлұмат береді. Бұл авторлық баяндаудан диалогке өтудің баспалдағы. *Диалогтік кіріспе* – диалогтің алғышарты, диалогтің басталуына дайындық іспетті бөлік. Мысалы, *Баяндын кемпірі қанша сыбырлай айтса да, соңғы сөздері бізге анық естілді. Қып-қызыл боп кеткен Аян тістене шытынып, басын бұрып әкетті. Іргеге қарап жатты.*

– Үйбай, белім-ай, көп отырып қапшын ғой, үйге кетейін, – деп менің апам орнынан тұрды.

– Аян тәуір болғанша күнделікті бір күрешке сүтті бізден алып тұрыңдар. (С.Мұратбеков, «Жусан исі»).

Баян өзіне әлдекімнің сұқтана қарап отырғанын сезсе де, ол жаққа мойын бұрмай отыр еді, өзіне қадалған жанардың нысанасынан құтыла алмасын танығанда барып, басын сәл солға бұрып, шеттегі столға қарады да, лезде қайтадан бұрылып кетті. Жеті еркек пен бір әйел жайғасқан столда дөңкиген қара жігіт бұған тесіле қарап қалыпты. Беті күйген болса керек, маңдайдан мойынға дейін қызыл ала тыртығы мол екен.

– Байқа, ана столда отырғандарға ұнадым білем, – деп сыбырлады Баян.

– Қай стол а? – Қайрат та шеткі сол қатардағы столға бар денесімен қозғалып қарады (Р.Сейсенбаев, «Шайтанның тағы»).

Диалогтік кіріспе көлемі әртүрлі болып келеді. Кейде ол мән-жайды қысқаша баяндап, бірді-екілі сөйлемнен тұрса, кейде көп сөйлемдерден құралып кеңінен сипаттама береді. Қалай болғанда да, *диалогтік кіріспенің* көлемі шектеулі болады. Ол сонысымен авторлық баяндаудан ажыратылып тұрады.

Диалог құрылымында көп жағдайда кейіпкерлердің ойына, сөзіне қатысты туындайтын жайттар баяндалады. Автор тарапынан болатын бұл баяндау диалогтегі ойдың, әңгіменің мазмұнына қатысты болады. *Авторлық кірікпе* диалогтегі ойдың жалғасы іспеттес. Мұнда диалогтегі жағдай кеңінен ашылады. Диалогке қатысушы кейіпкерлердің сезімі, ой-түсінігі, қимыл-әрекеті жазылып, айшықты суреттеледі. *Авторлық кірікпе* ремаркадан нүкте арқылы ажыратылып, диалог құрылымында дербес орын алады. *Авторлық кірікпе* кейіпкерлер жай-күйін толықтыра баяндайды, диалогке негіз болған тақырыпты кеңінен дамытады, автор көзқарасын, бағалауын білдіреді және бір диалогтен екінші бір диалогке көшіру қызметін атқарады. Мысалы,

Мен әжемді дүниедегі ең бақытты ананың бірі санайтынмын. Өз құрсағынан шыққан үш ұл, бір қыздан өніп-өскен өркеннің өзі бұл күнде кішігірім бір ауыл дерліктей боп қалды. Ең үлкені – менің әкем Көсембай колхоздың бас бухгалтері, ортанышысы Әсембай – колхоздың маңдайалды шопандарының бірі. Москва, Алматыдағы мәжіліс, көрмелерге жылына үш-төрт барып қайтады, кіші ұлы Еселбай жоғары оқу орнын, одан кейін аспирантураны бітірген, ал кенжесі Мәржапия – үш ағасының арқасында маңдайынан ешкім қақпай, бұла боп өскен, адуын, ерке қыз – жуырда ғана ауылдағы ең көрікті жігітке ұзатылды. Міне, әжемнің барар өрістері осындай. Ендігі бір аңсайтыны шөбере сүю, тек, әттең, немерелері кәмелетке жетпей жатыр. Немерелерінің ең үлкені – мен он жетіге биыл ғана толдым. Әрине, он сегізге тола қалған күнде де үйлене қояйын деп жүрген мен жоқ. Бірақ әжемнің жатса-тұрса армандайтыны – менің тезірек өсуім.

– Жеңісбегімді аяқтандырып, осының бір шүйкебасын көрсем, – деп тілейді.

– Әже-ау, көресің ғой әлі бәрін. Тіпті мені қойып, биыл ғана мектепке барған Есеттің де шүйкебасын көресің әлі» – деймін.

Шынында да менің әжем әлі жас – алтыстың үшеуінде ғана, кәрілікке жеңдірмеген, жүріс-тұрысы жинақы, пысық. Алайда өлімге даярланғанына біраз жыл болды. (С.Мұратбеков, «Ақ сүт иесі»).

Күн сәскеден ауып барады. Біз Гришка, Қанатай үшеуіміз диірменнің желке тұсындағы қойтастың үстінде отырмыз. Қанатай – жұқалтаң, ақсұр өңді бала. Менен бірер жас кішілеу. Гришка – отыздан енді асқан, дорба ауыздау сары жігіт. Қазақша судай. Дәл аяғымыздың астында кішкене өзен ағып жатыр. Тастан тасқа секіріп, тулап ағады. Қанатай балағын түріп алған, жалаң аяқ. Ақ көбік боп көпіршіген суға аяғының ұшын тигізіп, қызық көріп отыр. Гришканың үсті-басы, бет-аузы түгел ұн. Терлеп отыр. Енді бірде ол жеңін сыбанып еңкейіп, қолымен судан іліп ап бетін жуды.

Гришканың білегі неше түрлі жазулар мен суреттерге толы екен. Қанатай қызығып кетті.

– Міне, керемет! Гришка ағай, мұның бәрін қашан жазғызып жүрсіз?

– Е, балалық кездегі ғой...

Қанатай Гришканың білегінен ұстап, таң-тамаша қалып, суреттерді қарай бастады (С.Мұратбеков, «Күзгі бұралаң жол»).

Келтірілген мысалдардағы авторлық кірікпе бірде жас баланың әжесі туралы ойын, екіншіде екі ойын баласының сыртқы келбеті суреттеліп, диалогтегі репликаларға мазмұндас, орайлас келіп, кейіпкер көңіл-күйін, әрі қарай орын алатын қарым-қатынасты түсінуге қажетті бөлік болып тұр.

*Диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кірікпе – тұтас бір синтаксистік құрылым. Олар мағыналық, құрылымдық және интонациялық жағынан өзара тығыз байланысты. Мұндай құрылымды күрделі синтаксистік тұтастық деп атауға болады. «Синтаксистік күрделі бірлік – құрылымына енген компоненттері мағыналық, құрылымдық жағынан бір бүтін болып тұйықталып тұратын тілдік бөлшек» (Қордабаев, 1995: 145) десек, бұл аталған белгілер диалог құрылымынан да орын алады. Мағыналық тұтастық диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кірікпе бойында сақталып отырады. Үш бөлікте де ортақ жай баяндалады: жоғарыда берілген соңғы мысалда екі баланың әрекеті диалог құрылымына ортақ желі болып тартылған. Яғни компоненттер семантикалық бірлікте болады, диалог компоненттері белгілі бір ой, мағына төңірегіне топтасады, саралап ашып, дамыта көрсетеді. Құрылымы жағынан бірнеше дербес сөйлемдерден тұру белгісі де сәйкес келеді. Диалог құрылымына енген бөліктерде ортақ сөздердің қайталанып келу жиі ұшырасады. Диалогтік кіріспеде айтылған сөз кейінгі компоненттерде әр алуан формалық өзгерістерге ұшырап жұмсалады не қайталанып келеді. Диалогтік кіріспенің соңғы сөйлемі созылмалы, тинақсыз интонациямен аяқталады. Мысалы, *Қыз суық қарығаннан бетер қып-қызыл боп қызарып кетті. Бетін теріс бұрып:* – Өзің ұялмайсың ғой тақылдап. Адамның өзіне сен сондай екенсің деп айтуға бола ма екен, – деді ренішті үнмен күңкілдей сөйлеп. *Сатайдың өзі де қысылып қалды. Мұның өзі диалогтік кіріспеден соң ой жалғасатынын аңғартады. Тиянақсыз интонация арқылы диалогтік кіріспе диалогке, кейіпкерлердің сілтеме сөзіне (репликаларына) ұласады. Авторлық кірікпеде интонация біршама тиянақты болады. Мысалы:**

– Доғаны алма. Өзіміздің бір доғам сонда, – деді әкесі.

Әрине, жылы төсекте жатып ап бұйыра бергенге оның несі кетіп барады дейсің. Онан да өзі тұрып, осындай салқын үйде етті темірше өарызан киімдерін киіп: «Бүгін демалысы ғой, балам ұйықтасыншы бір» – деп шанаға өзі барып қайтсашы. Өйту қайда. Тегінде үлкен кісілердің баланы өстіп қинап жұмсағанына жаны құштар-ау. Сол несі екен? Әсіресе осы Сатайдың әкесі. Мұның қиналғанын, қынжылғанын сезген сайын қыбы қанып жататын сияқты. Фу! (С.Мұратбеков, «Қылау»).

Диалогтік кіріспе мен авторлық кірікпе – шартты ұғымдар. Көркем шығарма мәтінде бұл тұтастық үнемі сақтала бермейді. Кейде диалог құрылымында диалогтік кіріспе қатысып, авторлық кірікпе болмауы мүмкін. Немесе диалог кіріспесіз басталып, ара-тұра авторлық кірікпе орын алуы мүмкін. Мысалы:

– Ал, жүріңдер, мен кешегіден де қызық ертегі айтамын, – деп еліктіре жөнеледі. Кейде ертегі тыңдауға ол күндіз де шақыратын.

– Сырғанақ деген немене, тек киім тоздырып, шаршау, – деп менсінбегендей ернін шүйіріп қоятын. *Ондай кезде оған «Ағатай, мә, сырғанашы», – деп шанаңды кесе-көлденең тосып жалынсаң, пысқырып қарамайтындай көрінетін. Сонан кейін-ақ ойынның сәні кетуші еді.*

Енді бірде диалог диалогтік кіріспеден басталып, авторлық кірікпенің қатысынсыз құрылады: *Есік жұлқа ашылды да, Байзақов Тұрсын көрінді. Оның екі бетінің ұшы қызарыңқырап, алқынына дем алады. Жүгіріп келгенге ұқсайды.*

– Менің сізбен сөйлесуім керек, Бекен Ысқақович.

– Қазір уақытым жоқ.

– Өтінем сізден.

– Мен бәрін де естідім... – деді ентігін баса алмаған күйі (Р.Сейсенбаев, «Өмір сүргің келсе»).

Диалог құрылымы диалогтік кіріспе мен авторлық кірікпенің қатысуынсыз да құрылады:

– *Не ойын? Концерт пе?*

– *Иә. Колхозшыларға концерт қойып бердік.*

– *Пьеса да әзірледіңдер ме?*

– *Жоқ. Пьеса таба алмадық.*

– *Бәлі, сөз бе екен сол да, таба алмадық деген (С.Мұратбеков, «Қылау»).*

Көркем шығармадағы диалог құрылымында ремарканың қызметі ерекше. Ремарка айтылған пікірдің кімдікі екенін, қандай мақсатпен, қандай жағдайда, қалай айтылғанын білдіруі оның ең қарапайым және алғашқы қызметі боп саналады. Ремарка арқылы сөз иелерінің түрлі қимыл-қозғалыстары, түрі, бет-әлпеті, сол арқылы адамның ішкі көңіл дүниесі ашылады. Сонымен қатар ремарка автор пікірін, көзқарасын білдіреді. Диалог құрылымында ремарканың қайталану құбылысы жиі кездеседі. Мысалы:

– Сен мені танымай қалдың ба, неге үндемейсің Мақсұт?

Ол тіл қатпады. Босағада тұрды да қойды.

– Бір-бірімізді көрмегелі отыз жылға жуық болды, Мақсұт. Сен соғысқа кеткенде, мен жиырма сегізде едім ғой.

Ол үндемеді.

– Қартайдым, Мақсұт. Ал сен дәл осыдан отыз жыл бұрынғы қалпыңда қалыпсың.

Ол үндемеді.

– Танымадың ба, Мақсұт? Мен Хадишамын ғой! Сені әне келеді, міне келеді деп отыр едім. Жұрт көрсе, сені менің балам дер. Сен, сірә, сол сөзден қорқып тұрсың ғой.

Ол үндемеді.

– Босағада тұрғаның қалай, Мақсұт! Төрге шық, өз үйің ғой (Ш.Мұратаза, «41 жылғы келіншек»).

Қарап отырсақ, диалог құрылымы тұтастай кейіпкер болмысының кеңінен ашылуына қызмет етеді. Кейіпкердің өз сөзі, ремарка, авторлық кірікпе жазушы бейнелерінің кескін-келбетін, сезімін, мінезін, сан түрлі көңіл күйді суреттеп, танытуға бірдей ат салысады.

Диалог құрылымында түрлілік мол. Диалог құрылымындағы қайталаулардың өзіндік орны бар. Бұл жазушының стильдік ерекшелігін танытады. Қайталаулар, сілтеме сөзбен олардың арасындағы байланыстар кейіпкердің ерекше характерін, сөйлеу тіліндегі өзіндік өрнегін көрсетуге қызмет етеді. Сілтеме сөздің (реплика) қайталануына мысал:

- Ау, артель болып көріп ек қой. Жиған-тергеніміз түп-түгел ортаға түспейтін шығар.
- Түскенде қандай, ештеңе де қалмайды.
- *Неге қалмайды?*
- *Қалмайды.*
- *Неге, бәтір-ау?*
- *Қалмайды.*
- *Неге, бәтір-ау?*

– *Қалмайды!* – Қалыбайдікі текке ерегіс болып шықты, кім не десе де, «қалмайдыдан» басқа сөз айтпады. (Т.Әбдік, «Өліара»).

Көркем шығармада диалогтің қай түрі болса да, кейіпкер ойынан танымы мен көзқарасынан хабар береді. Прозалық, поэзиялық, драмалық шығармалардың қай-қайсысында болсын диалогтің *негізгі қызметі* – кейіпкер образын жасау. Кейіпкер сөзін белгілі мақсатқа қолданғанда, әрқашан образ жасау талабы бірінші кезекте тұрады. Кейіпкер сөзінен әлеуметтік орта әсерлерін іздей отырып, оқырман адам мінезін білуге, оның жан дүниесін тануға құштар болады. Әр кейіпкерді әр тұлғада көрсете білу, оңай шаруа емес.

Көркем мәтінде *диалог-әңгіме* жиі кездеседі. Шығармадағы автор диалогтің бұл түрін кейіпкердің бейнесін жасау және ашу мақсатында қолданады. Автор кейіпкерлердің әңгімелері арқылы олардың қарым-қатынасын бір-біріне қосады. Стилистикалық ерекшеліктер ескеріледі. Әңгіме арқылы идеяны, шығарманың мазмұнын ашады. Негізінен *диалог-әңгіме* арқылы сөйлеуші тыңдаушыға әртүрлі ақпаратты береді. Мысалы:

– *Әй, шырақ, – дедім Шалабайға, – аруақ атып кетпесін, – дедім. – Егер Мақсұт болса, мен кіммін? Хадиша болар едім, алдымнан көлденең жүрмес едің сен шірік, – дедім. – Мақсұт жоқ болған соң, мен сияқты жетім кемпірді елемейсің, – дедім. – Аруақ атқыр болмасаң анау Ақшай кім, мен кім? – дедім. – Жөн білмейтін қандай көргенсіз едің, – дедім. – Тұқшыып, төмен қарап, жер шұқылайды, жерге кіргір.*

Ал, әлгі Ақшай құтырсын.

– *Алды-артының бәрін жалмаған қақбас, – деді мені. – Өліп қалмай жападан-жалғыз неғып отырсың. Қоржынның аузын ұстаған сенің не теңің, қақбас, – деді. (Ш.Мұртаза, «41 жылғы келіншек»).*

Диалог-әңгіме түрінде өрбитін Хадиша мен Ақшайдың диалог арқылы екі кейіпкердің мінезі, болмыс бітімі, қоржын ашуға таласы айқын көрінеді.

Диалог – кейіпкер мінез-құлқын күлкімен, әжуа-мысқылмен ашудың да құралы. *Диалог-әзіл* түрінде келетін кейіпкердің «сілтеме сөзі» арқылы көркем шығарманың сюжеттік желісі жандана түсетінін аңғаруға болады. Мысалы:

– *Жолдас Тұрсынходжаев, мәжілісті сыйласаңыз, бас киіміңізді алып отырыңыз. Ал бас киім шеше алмайтындай кінәрат бар болса, амал жоқ, – деп езуі қат-қабат болып, ыржия күлген.*

Сонда Тұрсынходжаев мұрты құлағына жеткенше шанышыла түсіп, басынан құндыз бөркін жұлып алып:

– *Жолдас Кушекин, менің басым, сіз ойлағандай таз емес. Шаш деген жетеді. Тіпті әлдекімдерге қарайласуыма да болады, – деп бөркін қолына кигізіп, дөңгелетіп дөңгелетіп қойып еді.*

Кушекин өзінің жап-жалтыр басын сипалап, қызғылтым жүзі қанқызыл болып қысылып қалған.

– *Аузында әзілі жоқтың, қолында шоқпары жүреді. Сіздікі де, менікі де әзіл болсын, жолдас Кушекин. Кешіріңіз, – деген Тұрсынходжаев ыңғайсыздықты сейілткісі келіп, – Бала жастан бас киіммен отыру әдетке айналған. Мен Крайком, Тұркатком сияқты киелі мекемеге бас киімімді емес, аяқ киімімді шешіп кіремін. Калошым босағада қалды. Кір-қоқыс басқа емес, аяққа ілеседі.*

– *Кім біледі, кейбір жолдастардың басында да кір-қоқыс болуы мүмкін, – деп Кушекин кегін кешіре алмай, зілденіп, күрең-қызыл, жып-жылтыр бетінің алауы қайтып, боп-боз, сөнік көзі мөлие бастаған. Тұрсынходжаев есесін жібергісі келмей, мұртын ширата беріп еді, Рысқұлов:*

– *Іліксіз, қағытпасыз сөйлесейік, жолдастар, – деп басу айтқан. (Ш.Мұртаза, «Қызыл жебе» 3-кітап).*

Көркем прозада сүйіспеншілік сезімнің сырларын дәл жеткізер алуан түрлі тәсіл бар. Ол – қас-қабат қимылы, өңдегі өзгеріс, саусақ дірілі – бәрі де қалыс қалмайды. Кейіпкер диалогтерінде психологиялық талдауға қажет материалдар молынан келеді. Мысалы:

– *Ал, ана, мен кідірмей жүрейін. Мына боранда ағама жалғыз қиын ғой, – деп кесетін төңкеріп тастады.*

– *Айналайын-ау, осы боранда қалай табасың? Елсіз далада...*

Жаңыл аржағын айтуға шошынғандай.

– *Қой күнім... – деп сөзін жалынышты аяқтады (Т.Ахтанов, «Боран»).*

Бұл жерден кейіпкердің көп ойланып, бармаса болмайтынын кесесін төңкеріп тастағанынан байқауға болады. Ал Жаңылдың сол қимылды қалай қабылдағанын оның айтқан сөздерін оқи отырып көз жеткіземіз.

Диалог арқылы кейіпкер тұлғасын сомдаудағы бір ерекшелік – кейіпкерлердің мінез қырларын басқа бір кейіпкердің байқауымен, солардың көзімен, ой елегімен беру. «Шығарма қаһармандарын бір-бірінің көзімен көрсету, өзге кейіпкерлердің іс-әрекетін, мінез сипатын авторлық позициясымен сәйкес бас кейіпкердің ой-сезімі арқылы бейнелеу – психологизмнің ұтымды тәсілдерінің бірі» (Майтанов, 2002: 92). Мұндай мінездеу автор баяндауында да, диалогте де ұшырасады. Бұл диалогтің түрін *диалог-мінездеу* деп атауға болады. *Диалог-мінездеудің* түрлерін төмендегіше айқындауға болады:

1. Бір кейіпкердің сілтеме сөзі арқылы екінші бір кейіпкердің мінездемесі жасалады.

– *Сіз бір түрлі аз сөйлейді екенсіз, – деді Арай. – Мені сынап отырсыз ба, жоқ әлде мінезіңіз сол ма? (О.Бөкей, «Жылымық»).*

– *Оймауыттың жүрген жүрісінен, сөйлеген сөзінен айрықша бір еркіндік, ересектік сезіледі. Жүзіндегі беймәлім қуаныш уайым-қайғы көрмеген адамның еркелігін танытқандай. (Т.Әбдік, «Өліара»).*

– *Сейіт жүріс-тұрысы, киім киісі қыр қазағына мүлдем ұқсамайтын, өмірінің көбін Петерборда, Мәскеуде өткізген, түрінен әлдеқандай қасірет ізі сезілетін, дімкәстау, арық, ажарлы жігіт. Бай баласы деген атпен қуғын көріп жүргенге ұқсайды. (Т.Әбдік, «Өліара»).*

2. Екі кейіпкердің сілтеме сөзі (реплика) арқылы бір кейіпкерге екі түрлі мінездеме беріледі.

Мысалы:

– *Жалпы Жанардың мінезі қызық. Аңқылдаған ақ көңіл. Ішіндегісін адамға ақтарып тастағанына асығады. Еш жанға жаулық тілмейді де, жатырқап жатсынуды білмейді, – деді Маздақ.*

– *Әлбетте. Бірақ қырсықтығы да жетіп артылады, – деп Жақан Жанарды жақтыра қоймады.*

3. Үш кейіпкердің «сілтеме сөздерінен» бір кейіпкердің ортақ мінездемесі жасалады.

Мысалы:

– *Өзі дүниеде қырсық, – деп әңгірледі Сағидолла малды әңгіме қылғанда Тоқанды қолымен көрсетіп. – Айтқан сөзіне жауап ала алмайсың. Нанбасаң, қараңдар... Тоқан, әй Тоқан, Тоқан деймін...*

Тоқан жауап бермеді.

– *Қой енді, – деді төрде отырған Ботбай Сағидоллаға ұрсып. Содан кейін шайынан бір ұрттап, жанындағы Сүйіндікке қарап:*

– *Ол бір ғаріп, бейшара адам, әйел жоқ, бала жоқ, құдай басқа салғасын қайтсын, – деді даусын ақырындатып.*

– *Шынында да, жұмбақ жан, – деді Сүйіндік те баяу үнмен бұға сөйлеп. – Ешкіммен араласпайды, сөйлеспейді. Өзінің қайдан келгенін де ешкім білмейді. (Т.Әбдік, «Өліара»)*

Сонымен, көркем шығармадағы диалогтің қызметі сан алуан. Диалогтің мінездеуші қызметінің рөлі жоғары. Бұл жоғарыда аталған диалогтің түрлері арқылы анық байқалады. Әр жазушының диалогті қолдану шеберлігі де әр басқа.

Қорытынды

Көркем шығармада кейіпкер мінезін беруде диалогтің қызметі ерекше. Көркем шығарма мәтініндегі диалог құрылымын күрделі синтаксистік тұтастық деуге болады. Ол *диалогтік кіріспе, диалог, авторлық кірікпе* сынды бөліктерден құралып, бұл бөліктер мағыналық, құрылымдық

және интонациялық жағынан өзара тығыз байланысты болады. Диалог құрылымындағы ремарка мен «сілтеме сөздің» (реплика) қайталануы диалогтің стильдік ерекшелігін танытады.

Көркем шығарма мәтіндегі диалогтің қызметі – *диалог-әңгіме, диалог-әзіл, диалог-талас, диалог-мінездеу* сынды диалогтің түрлері арқылы беріліп, кейіпкерлердің ішкі болмысы, кескін-келбеті, басқа кейіпкерге көзқарасы, мінезі айқын танылады.

Диалог-әңгіме – кейіпкердің айтылған сөзі мен ішкі ойының диалог құрылымында бірге өріліп келетін түрі. Диалогтің бұл түрі – кейіпкердің сыртқа шыққан сөзі мен ішкі ойының арасындағы қайшылық пен сәтсіздікті аңғарта отырып, кейіпкердің ішкі ойын танытуда ұтымды тәсіл бола алады. *Диалог-әзіл* – кейіпкерлердің мінез-құлқын күлкімен, жеңіл сықақпен ашудың амалы. *Диалог-талас* – әртүрлі көзқарастағы адамдар арасында өрбиді. Аталған диалог түрінде шиеленіс сипат алып, тартыс күшейе түседі. Кейіпкерлердің көзқарас, ой-пікір қарсылығынан ішкі болмысы мен мінез қыры анық танылады. *Диалог-мінездеу* – кейіпкерлердің өзара әңгімелесуі, олардың «сілтеме сөзі» арқылы басқа бір кейіпкердің болмысын, мінезін айқындау түрі.

Мақала AP09260734 – «Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғ. басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы» атты гранттық зерттеу аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Гумбольдт В (1985) Язык и философия культуры. – М., - 452 с
 Сәрсеке Г (1998) Р.Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер. филол.ғ.к., дайынд. дисс.. –Алматы. -166 б.
 Винокур Т (2005) О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи // Сборник статей. Исследования по грамматике русского литературного языка. –М., -356 с.
 Якубинский Л (2002) Избранные работы: Язык и его функционирование. - М., - с.17-58
 Бахтин М (2012) Теория романа (1930—1961 гг.). Т.3. -М., -с. 402
 Соловьева А (2015) О некоторых общих вопросах диалога. Вопросы языкознания. -№6 с. 104-110.
 Байтұрсынұлы А (2022) Әдебиет танытқыш. Қазақ тілінде / – Астана: «Алашорда» ҚҚ, -592 б
 Серғалиев М (1994) Мұхтар Әуезов және көркем шығарма тілі. –Алматы. -231 б.
 Жұмалиев Қ (2010) Әдебиет теориясы: оқу құралы. Т.4. – Орал. – 312 б.
 Классикалық зерттеулер (2013): Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. Т.15. – 412 б.
 Жанпейісов Е (1968) Қазақ прозасының тілі. – Алматы: Ғылым. – 268 б.
 Серғалиев М (1995) Көркем әдебиет тілі. –Алматы. Мектеп. -172 б.
 Қордабаев Т (1995) Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат. - 176 б.
 Майтанов Б (2002) Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушыю - 232 б.

References

- Baitürsynuly A (2022) Ädebiet tanytqyş. Qazaq tilinde [Literature guide. In Kazakh] – Astana: «Aлашорда» QQ. -592 p. (in Kazakh)
 Bahtin M (2012) Teoriia romana [Theory of the novel] (1930—1961 gg.). T.3. -M., - 402 p. (In Russian)
 Vinokur T (2005) O nekotoryh sintaksicheskikh osobennostiah dialogicheskoi rechi [About some syntactic features of dialogical speech] // Sbornik statei. İssledovaniia po grammatike russkogo literaturnogo iazyka. –M., -356 s. (In Russian)
 Gumboldt V (1985) Iazyk i filosofiiia kultury [Language and philosophy of culture] – M., - 452 p. (In Russian)
 Janpeiisov E (1968) Qazaq prozasynyn tılı. [The language of Kazakh prose]. – Almaty: Ğylym. – 268 b. (in Kazakh)
 Jūmaliev Q (2010) Ädebiet teoriiiasy: oqu qūraly [Theory Of Literature: a textbook] Vol. 4. – Uralsk. - 312 p. (in Kazakh)
 Klassikalıyq zertteuler (2013): Köp tomdyq [Classical research: multi-volume] – Almaty: «Ädebiet Älemi», T.15. - 412 p. (in Kazakh)
 Qordabaev T (1995) Qazaq tilindegi qūrmalas söilemder sintaksısı [Syntax of compound sentences in the Kazakh language] – Almaty: Sanat. – 176 b. (in Kazakh)
 Maitanov B (2002) Qaharmannyñ ruhani älemi [The spiritual world of the hero] – Almaty: Jazuşy. - 232 b. (in Kazakh)
 Särseke G (1998) R.Seisenbaev şyğarmalaryndağy keiipkerdi minezdeuşi tıldık-stıldık täsilder [Linguistic and stylistic techniques that characterize the character in the works of R. Seisenbaev] filol.ğ.k., daiynd. diss.. –Almaty. -166 b. (in Kazakh)
 Serğaliev M (1994) Mühtar Äuezov jäne körkem şyğarma tılı [Mukhtar Auezov and the language of fiction] –Almaty. - 231 p. (in Kazakh)
 Serğaliev M (1995) Körkem ädebiet tılı [Language of fiction] –Almaty. Mektep. -172 b. (in Kazakh)
 Soloveva A (2015) O nekotoryh obşih voprosah dialoga [About some general issues of the dialogue] Voprosy iazykoznaniiia. -№6 s. 104-110. (In Russian)
 Iakubinskii L (2002) İzbrannye raboty: Iazyk i ego funkcionirovanie [Selected works: Language and its functioning] - M., - s.17-58 (In Russian)